Лекція 4. УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ (XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА ХУІІ СТ.)

Вказаний даною темою період історії в Європі – це час, коли застій середньовіччя змінився бурхливим і динамічним суспільним розвитком нового часу. В XIV-XV ст. феодалізм досяг свого апогею. Однак натуральне господарство вичерпувало себе, товарно-грошові відносини ставали дедалі помітнішими в житті суспільства. Потреба в розширенні економічних зв'язків закономірно припинила дроблення земель, з'явилися умови для їх об'єднання. Важливим чинником цього процесу стало поступове складання сучасних європейських народів. На цій основі в Західній Європі утворюються централізовані держави в формі феодальних монархій.

Розвитком буржуазних відносин, що підривали основи феодалізму, культурним відродженням, поширенням ідей Реформації та гуманізму, соціальними та національними революціями позначено в європейській історії ХУІ-ХУІІ ст.

На Сході Європи ці процеси були ускладнені й загальмовані наслідками монголо-татарського завоювання. До того ж, землі України – тодішньої Південно-Західної Русі – стали об'єктом гострого суперництва сусідніх держав – Польщі, Литви, Московського князівства, Кримського ханства. Як в таких умовах український народ вів боротьбу за своє визволення і державність, в чому полягав його суспільно-політичний та етнічний розвиток, що згодом привів до національної революції середини ХУІІ ст., чим було викликано та як відбувалося становлення її майбутнього лідера – козацтва – на ці та інші питання має відповісти дана лекція, яка буде викладена за таким планом:

1. Загарбання українських земель Литвою та Польщею.
2. Виникнення і розвиток українського козацтва.
3. Етнічне згуртування та національне піднесення українського народу.

1. Загарбання українських земель Литвою та Польщею. У XIII – першій половині XIV ст. продовжувачем державності Русі на її південно-західних землях та провідною силою опору іноземній агресії виступало Галицько-Волинське князівство. Жорстока поразка, завдана 1323 р. руським військам ординським ханом Узбеком, підірвала воєнну і політичну міць Галицько-Волинської держави. Смерть загиблих в бою князів Андрія та Лева припинила князівську династію Романовичів, які протягом більш як 120 років вели боротьбу за незалежність і державну єдність Південно-Західної Русі. Втрачаючи власне політичне значення, осередок української державності став предметом гострого суперництва Польщі та Литви. В результаті остання закріпила за собою Волинь, а польський король у 80-х рр. XIУ ст. остаточно утвердив свою владу в Галичині. Буковина з середини XIУ ст. опинилася в складі Молдавського князівства, Закарпаття ще раніше захопила Угорщина.

Іноземне поневолення західноукраїнських земель перервало процес формування незалежної державності українського народу. Економічно слабкі, роз'єднані, політично занепадаючі руські князівства Подніпров'я і Поділля перебрати на себе роль збирання та визволення українських земель з-під монгольського іга не могли. Зате мету підпорядкувати собі "всю Русь" поставив володар сусідної Литовської держави великий князь Ольгерд (1345-1377).

Литовські племена здавна були північно-західними сусідами східних слов'ян. В "Повісті минулих літ" вони згадуються як такі, що не мали власної політичної організації і платили данину Києву. "Литва з болота на світ не показувалася", - вказував в середині XIII ст. автор "Слова про загибель руської землі". Однак саме тоді в Поніманні склалась раньофеодальна держава – Литовське князівство.

Вже за Міндовга (1230-1263) Литва включила в себе Чорну Русь, головне місто якої Новгород-Литовський (нинішній білоруський Новогрудок)

на певний час став столицею держави. Зростаючи й далі за рахунок західних руських земель, Литва переймала їх більш високу культуру і досвід політичної організації. Це обумовило зближення литовської і руської знаті, “ослов’янення”, “обрусіння” литовських князів, які одружувалися з руськими княжнами й бояринями, переходили у православну віру, переймали місцеву мову, побут та звичаї. Тому далекосяжні плани великого литовського князя Ольгерда зустріли скоріше співчуття, ніж протидію українського населення, що сподівалося таким чином звільнитися від більш обтяжливої залежності від монголо-татар.

В кінці 1350-х рр. Ольгерд зайняв Брянськ і просунувся на сіверські землі. У 1362 р. добровільно визнав владу Литви київський князь. Поповнені киянами литовські війська того ж року зайняли Переяславщину, на Правобережжі розбили невеликі орди подільських татар, які підтримували Польщу в її протистоянні з Литвою, і зайняли Поділля.

Литовським успіхам в Україні сприяли феодальні усобиці в Золотій Орді (там в 1359-1361 рр. змінилося сім ханів). Однак монгольська держава не настільки ослабла, щоб так легко змиритися з втратою українських земель. Швидше за все, відношення між Ордою і Литвою в цей час грунтувалися на договірній і взаємовигідній основі: монголи погодилися на поширення політичного контролю Литви на всю Південно-Західну Русь за умови збереження данинної залежності цієї території від Орди. Не дарма один з руських літописців, відзначивши, що Ольгерд “багато земель і країв завоював, і гради, і княжіння узяв собі… і збільшилось княжіння його більше всіх”, підкреслював, що литовський володар “не стільки силою, скільки мудрістю воював”.

Приєднавши більшість сучасних українських, білоруських і частину російських земель, Литва стала великою феодальною державою, яку самі литовці називали Велике князівство Литовське, Руське й Жемайтійське. Руські землі становили 9/10 загальної площі князівства і мали великий вплив на суспільно-політичне й культурне життя Литви. Руська мова тут стала

мовою державною; чимало норм “Руської правди”, місцеві назви суспільних станів, урядових посад були сприйняті литовцями. Був відновлений адміністративно-територіальний устрій, характерний для Київської Русі. Територія була поділена на удільні князівства, які являли собою автономні державні утворення.

Місцева руська знать мала майже ті самі права і привілеї, що й литовська: князі і бояри брали участь у великокняжій раді; деякі з них обіймали найвищі посади в адміністрації та війську, охоронялися майнові права феодалів. Протягом перших десятиліть литовського володарювання привілейоване становище мала православна церква.

Однак на відміну від Київської Русі державна влада концентрувалася в руках великого литовського князя, який одноособово розпоряджався військовими силами і матеріальними засобами країни. Місцеві князі були лише дорадниками і виконавцями його волі, бо земельні володіння мав тільки той, хто служив великому князю. Українські удільні князівства користувалися самоуправлінням, але поширювалося воно лише на господарські відносини, суд, релігію і в жодному разі не на державну адміністрацію. Нарешті, у відновлених українських уділах – Київському, Переяславському, Чернігівському, Новгород-Сіверському та ін. князівську владу отримали не нащадки Рюриковичів, а сини і племінники литовського князя – Ольгердовичі.

Таким чином, хоча центральна влада постійно підкреслювала, що литовці “старовини не рушать і новини не вводять”, насправді відбулися суттєві зміни. Литовська держава не була державою українською. Значний на перших порах політичний вплив українських князів і бояр був обумовлений не організацією державних структур, а лише зближенням литовської і української знаті. Удільні Ольгердовичі використовували прагнення місцевих феодалів до автономії для протистояння централізаторській політиці Вільна. Зміцнення влади великого князя чи зовнішньополітична переорієнтація

Литви за таких умов становили пряму загрозу державницькому становищу українських уділів.

Так воно і сталося після Кревської унії Литви з Польщею (1385 р.), коли значно посилилися польсько-католицькі впливи на литовську знать і, відповідно, опір руських аристократів. Енергійний великий князь Вітовт на початку 90-х рр. збройною силою усунув "за непослух" кількох удільних князів та передав їх володіння своїм прибічникам. Посилилась феодальна залежність селян та жителів міст. За словами сучасника, Вітовт тримав підвладні руські землі в "залізних кайданах".

Однак плани великого литовського князя сягали ще далі. Скориставшись тим, що усунутий від влади в Золотій Орді хан Тохтамиш шукав притулку в Південній Русі, Вітовт домігся від нього зняття данинної залежності з руських земель, тим самим остаточно закріпивши їх за Литвою. Крім того, як стверджує один з літописців, "радився Вітовт з Тохтамишем, кажучи: "Я посаджу тебе в Орді на царство, а ти мене посади на Москві на великому княжінні на всій Руській землі".

Честолюбні наміри литовського князя дорого коштували Україні. 12 вересня 1399 р. в гирлі Ворскли 80-тисячна русько-литовська армія разом з татарами Тохтамиша зазнала нищівної поразки від 100-тисячного війська хана Тимур-Кутлука. Ламаючи відчайдушний опір населення (вистояли тільки потужні фортеці – Кам'янець-Подільський, Кременець, Луцьк), ординці спустошили Київщину, Переяславщину, Поділля, Волинь. Так, за висловом одного з польських істориків, " у потоках крові потонули мрії Вітовта про об'єднання в межах Литовської держави всієї Русі, всієї Східної Європи".

Однак згодом великий литовський князь все ж вирішив кілька важливих зовнішньополітичних завдань. Перемога в липні 1410 р. об'єднаних слов'янсько-литовських сил над Тевтонським орденом під Грюнвальдом завдала нищівного удару німецько-католицькій агресії, припинила її розгортання на південь і схід. У 20-х рр. завдяки дружнім

стосункам з Ордою, Вітовт розширив кордони своєї держави аж до Чорного моря, зміцнив їх системою замків.

Посилення впливу католицької церкви, яка після Кревської унії стала державною, дискримінація та феодальні утиски руського населення викликали його зростаюче незадоволення. В 1430-1440-х рр. Русь охопило масове повстання проти литовсько-польського панування. Політичним прапором руху, основною силою якого були жителі міст та дрібна православна шляхта, стали “зрусілі” Ольгердовичі, які після смерті Вітовта боролися за великокнязівську владу з прихильниками пропольської орієнтації.

Обрання (1430 р.) великим литовським князем відомого своїми антипольськими поглядами Свидригайла Ольгердовича викликало польську збройну агресію на Волині і Поділлі. Розпочалася народна війна проти загарбників. Міщани Луцька під керівництвом воєводи Юрші, захисники Олеського замку на чолі зі старостою Іваном Преслужичем не тільки витримали облогу поляків, а й значно стримали їх наступ.

Налякані розмахом визвольної боротьби в Україні, великі литовські феодали у 1432 р. скинули Свидригайла й проголосили великим князем брата покійного Вітовта Сигізмунда Кейстутовича. Сигізмунд відновив унію з Польщею за зверхності її короля.

Майже всі руські землі – Вітебська, Смоленська, Новгород-Сіверська, Київська, Полоцька, Волинь, Брацлавщина – не визнали влади Сигізмунда. Свидригайло оголосив ці території “Великим княжінням Руським”, а себе – його великим князем. Місцеві урядові посади все більше перебирала православна знать.

В політичній боротьбі удільної Русі цілком певно визначились дві протилежні тенденції: прагнення до повної автономії – і намагання литовських властей ліквідувати її. Все вирішували сила і єдність як українського суспільства, так і литовсько-польської унії, що відроджувалася.

Однак єдності у повсталої Русі не було. Після того, як польський король урівняв у правах з католиками тих православних аристократів, які стали на бік Сигізмунда, руська знать почала відмовлятися від боротьби. Внаслідок жорстокої поразки під Вількомиром 1435 р. та інших невдач Свидригайло зрікся титула великого руського князя. Вперта боротьба українського міщанства та шляхти була придушена збройною силою, але примусила власті зберегти Київське та Волинське удільні князівства. Привілей короля Казимира IV 1447 р. розширив права всіх феодалів, звільнив їх від деяких державних повинностей, гарантував шляхті особисту недоторканність. Це послабило незадоволення українського служилого стану, шляхта слідом за князями і боярами все більше переходила від конфронтації з польсько-литовською владою до її підтримки. Таким чином було підготовлено остаточну ліквідацію удільного устрою – Волинського (1452 р.) та Київського (1470 р.) князівств. І хоча кияни двічі не пускали до міста призначеного їм воєводу Мартина Гаштовта, захистити втрачені залишки руської автономії це вже не могло.

З кінця XV ст. особливу роль в житті українських земель починають відігравати сусідні держави – Московське князівство та Кримське ханство.

Московське князівство, остаточно звільнившись від монголо-татар (1480р.), вогнем і мечем приєднало основний масив великоруських земель і перетворилось на могутню централізовану державу. Великий князь Іван III “богом дарованим з діда-прадіда правом” проголосив себе “государем всієї Русі”. Підпорядкування всіх земель колишньої Київської Русі стало центральним завданням московської зовнішньої політики.

Протягом кінця XV-XVI ст. відбулася серія війн за українські володіння Литви, в результаті яких Москва захопила Чернігівські і Сіверські землі, а значна частина українських та білоруських князів і бояр перейшла на службу до московського князя. Вони не без підстав сподівалися на те, що здобути “милості” в Москві легше, ніж відстояти власні інтереси в Литві. Втім, і ті українські аристократи, що залишилися, теж більше розраховували

на ласку Литовського князя і польського короля. Так було започатковано трагічний процес втрати традиційної політичної еліти, “обезглавлювання” українського народу, що надалі могло привести до загрози самому його існуванню.

В липні 1569 р. Литва та Польща підписали Люблінську унію, за якою було утворено нову державу – Річ Посполиту з одним монархом – королем польським і великим князем литовським одночасно, спільною зовнішньою політикою, однаковим маєтковим правом. Разом з тим обидві частини держави зберігали окремі уряд і адміністрацію, суд, фінанси, власне військо та законодавство.

Дуже ослаблена Лівонською війною з Московською державою та пропольською опозицією всередині країни Литва не змогла відстояти від зазіхань польської шляхти свої українські володіння. Всі вони перейшли до Польщі. На засіданнях польського сейму було вибудовано цілу теорію, згідно з якою вся Русь здавна належала польським королям – внаслідок добровільного визнання їх влади, завоювання або успадкування. Ці твердження прямо перегукувалися із претензіями на спадщину Київської Русі московських володарів. Таким чином, слідом за московською з’явилася ще одна, польська доктрина, яка позбавляла українців права на власну державність. Представники української шляхти, що прибули на сейм, не протестували. За дотримання мінімальних вимог (збереження всіх існуючих привілеїв, свободи віросповідування, руської мови в офіційному діловодстві) вони підтримали ідею приєднання до Корони.

Після 1569 р. українські землі були розділені на сім воєводств: Руське (Галичина), Белзьке, Волинське, Брацлавське, Київське, Подільське та Чернігівське (утворене 1635 р. після того, як “істинно польські” Чернігівщина та Сіверщина були відібрані у Москви). На їх території (крім Галичини) діяло не польське, а литовське право (Статути 1566 та 1588 рр.), великі міста керувалися положеннями магдебурзького права. Однак,

незважаючи на це, польські феодали поширили своє панування на більшу частину України.

На час Люблінської унії та після неї для економічного та соціально-політичного життя українських земель найбільш характерними були такі явища:

1. Інтенсивне зростання великого феодального землеволодіння – насамперед на Волині, в Галичині (за станом на 1629 р. в руках 37 волинських магнатів засереджувалося ¾ селянських господарств воєводства). Але й придбані внаслідок унії землі Придніпров'я король щедро роздавав магнатам, при цьому дещо перепадало й українській знаті. Так, черкаський староста князь Вишневецький випросив у короля привілей на "пустинь, звану ріку Сулу, ріку Удай і ріку Солоницю" до московського кордону – на 40-і роки XVII ст. Вишневецькі мали тут 40 тис. селянських дворів, 56 міст і містечок.

2. Розвиток товарно-грошових відносин, втягування українських земель через Польщу в європейську торгівлю хлібом. Це зумовило появу і різке зростання фільварків, тобто власного господарства феодалів, спрямованого на виробництво хліба на продаж та власну переробку сировини і заснованого на постійній щотижневій панщині; зміцнення феодальної власності на землю.

3. Посилення феодального гноблення селянства внаслідок формування фільваркової системи, розвитку панщини, здачі феодалами своїх маєтків в оренду та під заставу, зменшення селянських наділів.

В 20-х рр. XVII ст. панщина на Волині складала 4-5 днів, на Київщині – 2-3 дні на тиждень від господарства. 1588 р. III Литовський статут остаточно ввів кріпацтво; власник отримав право на власний розсуд регламентувати повинності селян.

4. Розширення території проживання українського народу, господарське освоєння Східного Поділля, Південної Київщини, Лівобережжя, початок колонізації Слобожанщини. На нових землях

вдосконалювалась техніка землеробства, розвивались ремесла, торгівля. Сюди тікали селяни з усієї України, заохочені звільненням від повинностей і податків на 20-40 років у так званих “слободах”. Тут складався новий тип господарства, заснованого на вільній праці козака-власника або вільнонайманого робітника, формувалися економічні і соціальні підвалини майбутньої Визвольної війни.

5. Поглиблення суспільного поділу праці, зародження мануфактурного виробництва (XVII ст.), розвиток старих і виникнення нових міст, особливо на Наддніпрянщині протягом другої половини ХУІ – першої половини XVII ст. Гальмування процесів урбанізації всевладдям шляхти (заборона зовнішньої торгівлі для міщан, звільнення шляхти від мита і т.ін.). Дискримінація українського міщанства (обмеження при вступі до цехів, податкові пільги іноземцям, перешкоди у виборі місця проживання) та феодальна експлуатація городян (чинш, церковна десятина).

6. Розвиток започаткованої в XIV-XV ст. станової організації суспільства. Стани виникали на основі визначених законом прав, привілеїв та обов’язків (на відміну від класів, які відображають економічне становище певних соціальних груп). Протягом XVI – першої половини XVII ст. розмежування між основними станами – шляхтою, міщанством, духовенством, селянством стало спадковим і майже непроникним. Закріплена розвинутим кодексом законів (Литовські статути 1529, 1566, 1588 рр.) станова організація суспільства мала значний вплив на правову свідомість українців. Усвідомлення цінності закону, гарантії прав поєднувало їх із західноєвропейською правовою і політичною думкою. Московська держава, навпаки, формувалась як деспотична монархія, в якій воля царя є єдиним законом для підданих. В цій відмінності – корінь протиріч, з якими зіткнулись українці в стосунках з Москвою в часи Хмельниччини і пізніше.

7. Ополячення, окатоличення українських феодалів, викликане, з одного боку, появою більш привабливої західноєвропейської культурно-релігійної альтернативи, а з іншого - політикою національної дискримінації,

яку проводив польський уряд. Це була фактична втрата українцями своєї аристократичної еліти, що жила за формулою “русин за походженням, поляк за національністю”.

8. Формування козацтва як окремого стану і поступове вироблення козацькою старшиною рис нової національної еліти.

2**. Виникнення і розвиток українського козацтва.** Поява козацтва була нерозривно пов’язана із впливом на українське суспільство безпосереднього сусідства з татарами. На середину XV ст. в Північному Причорномор’ї сформувалось і досягло незалежності від Золотої Орди Кримське ханство.

Нова воєнно-феодальна держава утворилася на унікальній своєю історією землі. В XI ст. східна частина Криму – Тмутараканське князівство – перебувала у складі Давньоруської держави. У XII – на початку XIII ст. в Північному Причорномор’ї і Криму панували половці, з середини століття – монголо-татари. (До речі, несподіванно змушені штурмувати могутні укріплення прибережних фортець, саме вони дали півострову його сучасну назву – “стіна”).

Завойовники створили тут улус Золотої Орди, їх адміністрація вперше об’єднала різномовні райони проживання кримчан (греків, аланів, половців, слов’ян, вірмен, італійців – всього в різні часи в Криму жили представники 38 великих і малих народів).

Пожвавлення економічних зв’язків у кінці XIII – XV ст. спричинило активізацію контактів етнічнострокатого населення. Виникла необхідність єдиної мови спілкування, і нею стала кипчацька – мова ординської, тут головним чином половецької за походженням, адміністрації.

Завдяки тривалим і тісним зв’язкам із Півднем Європи і Малою Азією, а також потужним міграційним хвилям звідти, в Криму розвинулась культура не степового, середньоазіатського, а середземноморського типу. Для неї були характерними: досконале ремісниче виробництво з розвинутою цеховою

організацією; високопродуктивне зрошувальне землеробство – городництво, садівництво, виноградорство; розвиток усіх видів мистецтва, що ввібрали в себе стародавні місцеві і тогочасні середземноморські здобутки; майже повна відкритість суспільства, унікальна для того часу віротерпимість.

Вся повнота влади в Кримському ханстві належала хану, його найближчому оточенню – беям та мусульманському духовенству на чолі з муфтієм. Основним джерелом збагачення феодальної верхівки були не податки, які платило населення, а грабіжницькі набіги на сусідні країни.

За весь час їх здійснення за приблизними підрахунками сучасних вчених український народ втратив не менше 2 – 2,5 млн.чол. вбитими і полоненими; близько чверті млн.чол. склав ясир з Московії. Генуезька факторія в Криму Кафа перетворилася на велитенський невольничий ринок, з якого італійські купці везли живий товар до Туреччини, Єгипту та Європи.

Головний тягар оборони українських земель від татарської агресії ліг на плечі населення – селян, городян та нової суспільної сили, що піднімалася в Порубіжжі – козацтва.

Першу достовірну згадку про українських козаків знаходимо в хроніці польського шляхтича М.Бєльського. Описуючи похід війська проти татар у Східне Поділля 1489 р., він зазначив, що “провідниками були місцеві козаки”. Найбільш ранні відомості про козаків на Київщині датуються 1492 – 1499 рр. На цей час козацтво вже стало помітним явищем в Порубіжжі.

Слово “козак” – тюркського походження і означає вільну, незалежну, озброєну людину. Поява вільного населення на південному прикордонні Литви була явищем закономірним. Природні багатства так званого Дикого поля – незаселенних просторів між лінією литовських замків і володіннями Криму – породили “уходництво” як рід занять прикордоних жителів. Вони промишляли збором меду диких бджіл і мисливством по лісах-байраках, бобровими і рибними ловами, варінням селітри, пошуками скарбів у давніх курганах.

Уходники-міщани були найпершим джерелом формування козацтва. Однак наймасовішим джерелом у XVI ст. стало селянство, що тікало від закріпачення. Засилля польських магнатів та остаточне оформлення феодального землеволодіння сприяли тому, що збідніла православна шляхта теж нерідко шукала засобів до життя і слави в південних степах. Зрозуміло, що до козацьких ватаг прибивалися відчайдухи – шукачі пригод, а то й просто кримінальні елементи. Кожне з соціальних джерел впливало на вироблення характерних рис козацтва, а постійне протистояння з татарами примушувало всіх козаків бути воїнами.

По мірі збільшення чисельності і просування промисловиків на південь значна частина козацтва осідала в північній частині колишнього Дикого поля, здійснюючи колонізацію (господарське освоєння) його просторів.

Повної рівності серед козацтва ніколи не було. Поряд з бідними – “голотою”, “сіромою” – які жили особистим промислом і військовою здобиччю, були заможні осілі козаки. Вони зосереджували в своїх руках землі, мали пасіки, млини, хутори-зимівники, займалися торгівлею, лихварством. Козаків, які осіли в порівняно обжитих районах порубіжжя, “на волості”, називали городовими, або волосними, а тих, що жили в степах за дніпровськими порогами - запорозькими, низовими.

Розширення козацьких промислів в південних степах, потреба в опорних пунктах та згуртуванні під проводом досвідчених отаманів для боротьби з татарами зумовили появу військово-політичного центру низового козацтва, який згодом набув не тільки всеукраїнського, а міжнародного значення – Запорозької Січі.

Її утворення звичайно пов’язують з ім’ям черкаського і канівського старости князя Дмитра Івановича Вишневецького. Багато разів козацькі загони на чолі з князем ходили в походи на Туреччину і Крим. Історики вважають, що саме він став прототипом казака Байди, патріотизм і хоробрість якого оспівано у відомій народній думі.

В 1554 – 1555 рр. Д.Вишневецький збудував фортецю на дніпровському острові Хортиця, що здавна був важливим стратегічним пунктом на шляху між руськими землями і ворожим Півднем. Її зведення передбачало подвійну мету: створення форпосту боротьби проти татарської агресії та контроль за діями низового козацтва.

Однак, незалежно від планів урядовців, проживання козаків у фортеці єдиною общиною сприяло зародженню своєрідної суспільно-політичної організації низового товариства. Утвердившись в 60-70-х рр. ХУІ ст., вона дістала назву Запорозької Січі. Протягом більш як двохсотлітнього існування Запорожжя козаки послідовно змінили вісім Січей: Хортицьку, Базавлуцьку, Томаківську, Микитинську, Чортомлицьку, Олешківську, Кам'янську і Нову (Підпільненську).

Вищим органом влади на Січі була рада, яка вирішувала всі найважливіші питання: встановлення військового устрою, обрання старшини, питання війни і миру та ін. Зібрання козаків поза волею старшини називалося чорною (чернецькою) радою.

Виконавчу владу на Запорожжі складали:

1. Січова військова старшина: кошовий отаман, військові ("генеральні") суддя, писар, осавул, обозний, які щорічно переобиралися радою і звітували перед нею, та курінні отамани.

2. Похідна (полковник, осавул і писар, обрані на кожні 500 чоловік на час військового походу) та паланкова старшина (Всі землі, які контролювали козаки по обидва боки Дніпра, складали територію Запорозької Січі. Вона ділилася на паланки (5, потім 8), для управління якими щорічно вибирали в кожній полковника, писаря, осавула, хорунжого, підосавула, підписаря – "три пани і три підпанки", - говорили козаки).

3. Військові службовці (чиновники) – довбиш, пушкар, тлумач, шафар (відав збором мита на перевозах), кантаржій (контроль за правилами торгівлі) та ін., чисельність і функції яких зростали по мірі розвитку Січі, подпорядковані генеральній старшині.

Вироблена ініціативою та досвідом низовців система управління Запорожжям сприяла розвиткові політичних поглядів козацтва. Через призму її організації формувалися уявлення про справедливе влаштування влади взагалі.

На початок XVII ст. Січ стала своєрідною козацькою республікою з власною територією і адміністративним устроєм, владою і управлінням, військом, судом, що діяв за звичаєвим правом. Формально запорожці були підданими короля, але фактично поляки рідко коли могли контролювати ситуацію на Запорожжі. Виникнувши в час бездержавного існування українського народу, Січ поступово перебирала на себе функції Української держави: захист від турецько-татарської агресії та від посилення польського соціального та національного гноблення, підтримка української освіти, культури (особлива посилилась після вступу запорожців до Київського братства в 1620 р.), захист православної церкви, представництво України на міжнародній арені (всупереч заборонам Січ вела дипломатичне листування і приймала послів іноземних держав).

Зростання чисельності та авторитету козацтва в українському суспільстві викликало прагнення королівської влади встановити контроль над козаками та використати їх для охорони південних кордонів.

В 1572 р. за наказом польського короля Сигізмунда II Августа було створено перший загін козаків на королівській службі. Прізвища козаків вносилися в спеціальний список – реєстр, звідси – назва “реєстровці” та офіційна “Військо Запорозьке реєстрове низове”. Козакам встановили платню із державної скарбниці, вивели їх з-під влади місцевих старост та їх юрисдикції.

Визнання за козаками окремого суду означало видоокремлення козацтва з решти населення Речі Посполитої та початок його оформлення в окрему станову групу. Козацькі “вольності”, самочинно встановлені в степах, почали здобувати офіційне підтвердження. Поступово реєстровці добилися

закріплення королівськими привілеями права власності на землю, звільнення від податків та права безмитної торгівлі в порубіжних містах.

Чисельність реєстру коливалася від 500 чол.(1578 р.) до 8 тис. (1630 р.) – 6 тис. чол. (1638 р.). Реєстрове військо мало свою значну територію й розділялось на полки і сотні. Полковими містами були Чигирин, Черкаси, Переяслав, Біла Церква, Канів.

За прикладом короля магнати в Україні теж стали тримати наймані загони до кількох сотень козаків – це було так зване “надвірне” козацтво.

На кінець XVI ст. козацтво оформилося як соціальний стан з власними рисами та усвідомленими інтересами. Невідповідність останніх порядкам магнатсько-шляхетської Польщі, прагнення козацтва розширити свій соціально-політичний вплив засвідчила низка повстань кінця XVI – першої половини XVII ст.

Вже під час першого значного козацького виступу під проводом гетьмана реєстровців К.Косинського (1591-1593 рр.) повстанці домагалися присяги населення у “послушенстві” старшині. В 1594 –1596 рр. Київщина, Брацлавщина і Волинь були охоплені повстанням, очолюваним сотником надвірних козаків С.Наливайком. Виступ був підтриманий не тільки запорожцями, а й селянством та міщанством. Останні оголошували себе козаками, вільними від феодальних повинностей. Повстання засвідчило, що прагнення здобути козацькі вольності стає загальноукраїнським явищем. У листі до короля Наливайко висунув власний проект влаштування під козацькою обороною та юрисдикцією земель південніше Брацлава від Дніпра до Дністра.

Після тривалої і впертої боротьби повстання було придушено з нечуваною жорстокістю. В козацькому таборі в урочищі Солониці (поблизу Лубен) за наказом коронного гетьмана С.Жолкевського було вбито не тільки повстанців, а й жінок та дітей – до 10 тис. чол.; Наливайка після тортур скарали на горло і четвертували у Варшаві.

Однак політика залякування не могла усунути антагонізму між козаками і польсько-шляхетським режимом. Козацтво вперто домагалося значного розширення реєстру, проводило самостійну політику щодо Кримського ханства та Туреччини (низовці здійснили навіть кілька зухвалих нападів на Константинополь). Масово самочинно покозачувалося населення Південної Київщини, Брацлавщини, Черкащини, де в перші десятиліття XVII ст. закінчувалися строки "слобід" і феодали вводили панщину. У 20-30-і рр. Україну охопила серія козацько-селянських повстань.

У 1625 р. відмовилися підкоритися наказу уряду повернутися в "обиклоє послушенство" до феодалів десятки тисяч козаків і покозачених, що свого часу брали участь в польсько-турецькій війні. Повстання очолив гетьман реєстровців М.Жмайло. Шляхетському війську не вдалося перемогти козаків і за Куруківською угодою чисельність реєстру встановлювалася в 6 тис. чол.

На початку 1630 р. Подніпров'я охопило повстання під проводом старшого запоріжців Тараса Федоровича (Трясила). У 1635 р. низовці на чолі з гетьманом Іваном Сулимою зруйнували тільки-но побудовану поляками фортецю Кодак. Обидва повстання були спрямовані проти спроб уряду поставити Запорожжя під свій контроль та проти угодовства з поляками реєстрової старшини.

У 1637 р., під час повстання Павла Бута (Павлюка), стративши гетьмана та частину старшини реєстровців, козаки закликали до боротьби з поляками всіх, хто сповідує православ'я. Їхні універсали спричинили масове покозачення селян в Наддніпрянщині. В грудні під Кумейками селянсько-козацьке військо зазнало поразки і змушене було капітулювати, але навесні 1638 р. повстання відновилося, очолюване Яковом Острянином та Дмитром Гунею. Завдавши поразки повсталим, польське каральне військо розгорнуло терор по всій Наддніпрянщині.

Ухвалена у 1638 р. польським сеймом "Ординація Запорозького реєстрового війська" ліквідовувала виборність старшини і козацьке

судочинство. Всю повноту влади над реєстровцями тепер мав призначений сеймом комісар. Жорсткому контролю підпорядковувалось і Запоріжжя: там розміщувався постійний гарнізон; відбудовувалася фортеця Кодак; втеча на Низ прирівнювалася до злочину.

Наступне десятиліття (1638-1648), назване тоді польськими панами, а згодом й істориками "золотим спокоєм", стало часом особливо брутального соціального і національного гноблення українців.

3. Етнічне згуртування та національне піднесення українського народу. Монголо-татарське іго загальмувало процес етнічного розвитку українського народу, який відбувався в Південно-Західної Русі, на території Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Галицького, Волинського князівств, Закарпаття, Буковини. Значно зменшилась чисельність населення, послабшали зв'язки між його регіональними групами. Ідея визволення від іноземного панування стала провідною в формуванні національної свідомості населення українських земель в наступний період.

Приблизно з XV ст. відбувається постійне зростання населення етнічних українських земель (1400 р.- приблизно 3,7 млн. чол., 1500 р.- 4,4 млн. чол., 1600 р. – 5,3 млн. чол.). Територіальні межі української народності розширюються на південь і схід. Відбувається переселення з Галичини, Волині, Поділля в південне порубіжжя, чим створюються більш сприятливі умови для розвитку етнічної спільності. Протягом XVI – початку XVII ст. в Середньому Подніпров'ї в межах сучасних Київщини і Полтавщини формується територіальний центр української народності. Саме тут, в козацькій Україні, етнополітичні процеси ідуть найактивніше.

Розвиток продуктивних сил, зростання економічних зв'язків між окремими землями, їх політичне спілкування в боротьбі проти іноземних поневолювачів (особливо після Люблінської унії) були основою формування українського народу, властивих йому особливостей господарського життя, культури і побуту. Відсутність власної держави, розчленування української

етнічної території, національне гноблення, полонізація й окатоличування в Речі Посполитій гальмували етнічний розвиток українців, але разом з тим і посилювали їх прагнення до відстоювання власної самобутності.

Однією з головних ознак народу є мова. “Руська” мова, яка була офіційною в Литовському князівстві, існувала в північному (старобілоруська) і південному (староукраїнська) варіантах. Ці варіанти розвиваються окремо і на основі староукраїнської у взаємодії з мовами сусідніх народів формується жива українська мова, яка втілювалася і в усній народній творчості – піснях, думах.

У 1556-1561 рр. в Пересопницькому монастирі на Волині було здійснено переклад Євангелія “простою мовою”, що чітко виявляє характерні риси живої мови українського народу XVI ст. Прагнення закріпити народну мову в літературі свідчило про початок нового, завершального етапу в етнічному оформленні українців.

Духовне життя українців як етносу виявляється у процесі формування нової національної свідомості. Одним з показників цього процесу стала еволюція термінів, що стосувалися окремих груп населення та всього народу.

Джерела XV – XVI ст. вирізняють територіальні групи – киян, волинян, сіврюків (населення Сіверщини). Загалом же населення України іменувало себе переважно руссю, руськими людьми, русинами, а свою країну - Руссю.

По мірі відокремлення і згуртування українців поступово відновлюється назва “Україна”, вперше вжита в Київському літописі 1187 р. і призабута в монгольські часи. З XVI – XVII ст. вона закріплюється в народних піснях (про Байду, що “буде князем на всю Вкраїночку”, “Зажурилась Україна…” та ін.) і вже досить часто зустрічається в документах.

Разом з тим, щодо українських земель вживається термін “Мала Русь”, вперше відомий в титулах галицьких князів XIV ст. Причиною його розповсюдження, головним чином, в документах церкви, стало прибрання московськими князями титула володарів “Усієї Русі” і перенесення назви

“Русь”, “Велика Русь” на Московську державу. Таким чином, до традиційної Русі – України додалася ще одна. Це породжувало плутанину, особливо для іноземців. Константинопольська патріархія, яка вела листування з православними митрополіями і Москви, і Литви, стала вживати щодо України назву “ Мала Русь”, а до Московських земель – “Велика Русь”. Походячи з церковної переписки, термін “Мала Русь” не набув поширення в народній мові, хоч з самого початку не мав ніякого відтінку приниження чи зневаги. Гіркий присмак назва “Мала Русь” отримала внаслідок шовіністичної політики російського царизму щодо України у XVIII – XIX ст.

Етнічний розвиток і згуртування українського народу виявлялися також в уніфікації його матеріальної культури. При збереженні регіональних особливостей знаряддя праці, побутові речі, технології їх виготовлення стають дедалі подібнішими. Разом з тим, поглиблюються відмінності, які вирізняють предмети української культури серед інших. Так, наприклад, для пересування по воді користувалися стругами, ладьями, дубасами, поширеними на всій території колишньої Київської Русі. Але в XIV – XV ст. в Україні з’явилися нові конструкції – дуби і байдаки (чайки), яких уже не було у білорусів та росіян.

З раннім періодом слов’янства були генетично пов’язані й інші елементи матеріальної культури – конструкція житла, народний одяг, їжа. Тому зрозуміла їх подібність у всіх східнослов’янських народів, що в цей час формувалися. Однак з XVI ст. замість старослов’янської назви “ізба” поширюється нова – “хата”, закріплюються характерні особливості внутрішнього планування й оздоблення житла. Як правило, українці піч ставили праворуч або ліворуч при вході, а по діагоналі від неї розміщувалося покуття з прикрашеними рушником образами, столом і лавами. Нові елементи в одязі були пов’язані із впливом європейського Заходу і татарського Півдня (як, приміром, поширення шаровар у Подніпров’ї).

Протягом XV – XVII ст. формувалися характерні особливості української кухні: стали готувати борщ, різні страви з гречаного борошна і

крупи, квашу, навчилися робити ковбаси, багато овочевих страв і солінь, традиційною їжею стало сало.

Особливе значення у соціально-політичному розвитку українського народу, зміцненні його єдності і зростанні національної свідомості мали друга половина ХУІ – перша половина ХУІІ ст. Це був час національного пробудження і духовного піднесення.

Культурно-національне відродження в Україні було тісно пов'язане із соціально-економічним розвитком (товарно-грошові відносини, ремісниче й промислове виробництво, торгівля піднімалися на новий рівень і вимагали поширення освіти і науки), із розгортанням руху за соціальне і національне визволення, що зумовило потребу в освічених ідеологах, полемістах, богословах, а також із впливом європейських ідей гуманізму і Реформації.

Їх носіями були насамперед ті українці, які навчалися в європейських університетах – Сорбонському, Болонському, Падуанському, Гейдельберзькому, Лейденському, Базельському та ін. При Краківському та Празькому університетах існували навіть спеціальні бурси (гуртожитки) для студентів з України : тільки в Кракові їх протягом ХУ – ХУІ ст. навчалося близько 800 чол. Повернувшись на батьківщину, чимало випускників західноєвропейських університетів стали вчителями, поетами, громадськими та політичними діячами. Вони мали прогресивні європейські погляди й понад усе цінували доброчесність, освіченість, людську гідність, виступали проти духовного та національного поневолення українського народу.

Важливу роль в національному згуртуванні українців відігравала їх боротьба за православне віросповідання. Віра в ті часи була не тільки основою світогляду, а й складовою культури, ознакою певного народу (не випадково православ'я здебільшого іменували як " руську" віру).

Не домігшись покатоличення українців шляхом їх дискримінації (православний у Польщі виключався з громадського життя, позбавлявся економічних привілеїв, не міг захищати себе перед судом, в ряді міст православних ремісників навіть не допускали в цехові організації), польський

уряд підтримав ідею єзуїтів про об'єднання (унію) католицької та православної церков під зверхністю Риму. Цьому сприяла і внутрішня криза, яку переживала православна церква.

Офіційно унія була проголошена в жовтні 1596 р. у м. Бресті. І хоча церковний собор розколовся і обидві сторони прокляли одна одну, а більшість православних учасників звернулася до короля з протестом проти унії, Сигізмунд III затвердив її. Після цього православна церква в Речі Посполитій ставала незаконною.

Більшість українців сприйняла унію як спробу ополячення та окатоличення, як політику, спрямовану на те, щоб "в Русі не було русі". В сеймі та місцевих сеймиках проти унії активно виступила православна шляхта. Її керівником був князь Костянтин-Василь Острозький – один з небагатьох аристократів, що зберігали національно-релігійну вірність українству. У 1620-1630-х рр. в ряді міст і сільських районах спалахнули збройні повстання проти уніатів. Активним захисником православ'я виступило козацтво, завдяки якому в 1620 р. було відновлено Київську митрополію та вищу церковну ієрархію (під охороною козаків за сприяння єрусалимського патріарха таємно було висвячено на сан київського митрополита Іова Борецького, п'ятьох єпіскопів та архієпіскопа полоцького).

Широкій суспільний рух змусив польський сейм 1633 р. ухвалити "Статті для заспокоєння руського народу", які легалізували православну церкву і повернули їй частину маєтностей, але не усунули дискримінації православних.

В ході боротьби проти унії виникла полемічна література, спрямована проти соціальних та ідейних основ католицизму, його наступу на православ'я. Високо цінуючи свободу совісті, вважаючи її найважливішою ознакою вільної людини, українські полемісти Герасим та Мелетій Смотрицькі, Христофор Філалет, Клірик Острозький на православному грунті відстоювали ідеї, аналогічні гуманістично-реформаційним поглядам на Заході. Вони закликали до демократизації церкви, до участі в управлінні

нею представників всіх верств українського суспільства, стверджували рівність людей від природи та перед богом. Полемісти зверталися до народу з палкою патріотичною проповіддю : “Стійте, не хитайтесь у дарованій вам від бога вірі … Будьте прикладом вірних у мові, в поведінці” (М.Смотрицький); “Людьми бо є, і з ласки божої людьми вільними і гідність свою захищати маємо” (Х.Філалет).

Полемічні твори справляли величезний вплив на формування національної свідомості українців, на розгортання визвольної боротьби.

Зростання економічної та соціальної активності городян зумовило виникнення братств – громадських організацій православного міщанства. Найстарішим було Львівське братство (засноване в 1439 р.). На початку XVII ст. братства з’являються в Рогатині, Острозі, Галичі, Кам’янці-Подільскому, Києві та інших містах. В їх діяльності спочатку переважав релігійно-благодійницький напрям, однак згодом все більше виявлялася національно-культурна й громадська спрямованість. Вони засновували школи, утримували вчителів і неімущих учнів, надавали допомогу кращим у продовженні освіти за кордоном, організували друкарні (у Луцьку, Києві, Чернигові, Новгороді-Сіверському). Засноване у кінці XV ст. Степаном Дропаном у Львові і відроджене тут та в Острозі на Волині майже через століття діяльністю Івана Федорова українське друкарство поширилося значною мірою завдяки сприянню братств. Навколо них гуртувалися вчені, письменники, книговидавці, педагоги, політичні діячі. Завдяки братствам в Україні утверджувалося просвітництво як ідеологія “третього стану”. Вони фактично перетворилися на центри захисту мови, культури, духовних цінностей народу.

Намагаючись протидіяти чужим впливам, православні громади створили школу нового типу – греко-слов’яно-латинську, яка поєднувала місцеві традиції і новітні досягнення європейської освіти. Першим таким закладом була Острозька академія (1576 р.), заснована князем К.Острозьким. Її традиції продовжили братські школи, які вже на початку XVII ст. виникли

в багатьох містах. Важливо, що нові явища духовного життя розвивалися як у середовищі, пов'язаному з давніми традиціями (науково-освітні центри князів Острозького, Заславського; гурток вчених при Києво-Печерській лаврі), так і в середовищі міщанському, козацькому.

Піднесення соціально політичного та культурного руху, розвиток літератури, мистецтва підготовили ідейні передумови боротьби українського народу за визволення від польсько-шляхетського панування.

-

-

В и с н о в к и :

Процес визволення та об'єднання земель Південно-Західної Русі, започаткований Галицько-Волинським князівством, в середині XIV ст. був перерваний агресією сусідніх держав. Українські землі потрапили під владу Польщі, Литви, Угорщини, Молдавії, панівні верстви яких ліквідували залишки автономної української державності. Опір місцевої князівсько-боярської опозиції був придушений. Гнучка політика поступок руській аристократії, яку проводив литовсько-польський уряд та альтернатива служби московському князю започаткували процес відмови української знаті від власної державної дії.

В середині XV ст. на землях українського Півдня утворилося Кримське ханство - воєнно-феодальна держава, яка, як і Турецька імперія, здійснювала грабіжницькі напади на українські землі. Оборону українського народу від агресії взяло на себе козацтво – нова суспільна сила, що формувалася в Порубіжжі.

Виникнувши як колонізаційне явище, як прагнення суспільних низів звільнитися від феодальної експлуатації, в боротьбі з турками та татарами козацтво створило військово-політичну організацію – Запорозьку Січ, що поступово перебирала на себе деякі функції української держави.

Розвиток соціально-економічних відносин феодально-кріпосницької системи, посилення соціального та національно-релігійного гноблення після

Люблінської унії 1569 р. викликали зростаючий опір українського населення. Разом з тим в усіх сферах життя формувалися зародки нового, буржуазного ладу. Протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. завершилось формування українського народу, склалися передумови Визвольної війни – національної революції, що розгорнулась в середині XVII ст.

Література для подальшого вивчення теми :

Боплан Г.Л. Опис України. – К., 1990.

Історія України в прозових творах та документах :

1. 1. Темні віки. XIV – перша половина XV ст. – К., 1993.
2. 2. На переломі. Друга половина XV – перша половина XVI ст. К., 1994.
3. 3. Коли земля стогнала. Друга половина XVI – перша половина XVII ст. – К., 1995.

Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр.: Збірник документів. – К., 1946.

Борисенко В.Й. Курс української історії : З найдавніших часів до XX століття. – К., 1996.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994.

Грушевський М.С. Ілюстрована історія України . – К., 1992.

Гурбик А.О. Виникнення Запорозької Січі. // Укр.іст.журн. – 1999. - № 6.

Дорошенко Д. Нарис історії України. Т.1-2. – К., 1990.

Ілюстрована енциклопедія історії України (від найдавнішого часу до кінця XVIII ст.). – К., 1998.

Історія України. – К., 1997.

Історія України в особах : IX - XVIII ст. – К., 1993.

Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К.,1997.

Історія України. Курс лекцій. У 2 кн. Кн.1. – К., 1992.

Історія України : Нове бачення. У 2 т. Т.1. – К., 1996.

Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI-XIX ст.) – К., Запоріжжя, 1998.

Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьке козацтво. Дніпропетровськ, К.,1991.

Плохий С.Н. Папство и Украина : Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв. – К., 1989.

Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 кн. Кн. 1. – К., 1993.

Рибалка І.К. Історія України. – Ч.1. – Харків, 1995.

Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. К., 1963.

Субтельний О. Україна : Історія. – К., 1996.

Шабульдо Ф.Н. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987.

Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648 – 1654 рр. – К., 1989.

Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.). – К., 1997.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків : У 3 т. – К., 1990, 1991, 1993.

Щербак В.О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. // Укр.іст.журн.-1995.- № 5.